

Irányítás mint hajózás – a „governance” értelméről

李白兰

DOI: 10.14267/VILPOL2024.01.06

„A végtelen sajátosságának tűnik, hogy mindenhol és mindenben jelen legyen.”
(Aquinói Szt. Tamás: Summa Theologiae)

A fenntarthatósági gondolat közelmúltbeli felértékelődésének folyamatában sokféle felfogás sejlik fel ennek tartalmát illetően. A kérdésre, hogy mi az, amit fenn kell tartanunk, sokszor a tagadás útján kapunk választ: mi az, amit nem szabad fenntartanunk. Az állítás tagadások általi közelítése a fenntarthatóság környezeti dimenziójában mára viszonylag széles körben megfogalmazott: a létezés fenntartása a földi életfeltételek végzetes instabilitásához vezető tényezők megszüntetése által biztosítható. Emellett a létezés fenntartásában szerepet játszó társadalmi és irányítási folyamatokról való fogalomalkotás sokkal homályosabb és bizonytalanabb. Jelen írás a fenntarthatóság irányítási dimenziójának (governance) közelítésére törekszik, a harmadik út, az analógia segítségével.

Az ESG-nek, a fenntarthatóság hármasságának harmadik eleme a titokzatos governance, amely pontos magyar megfelelőjének konszenzuális megalkotásában is bizonytalanság mutatkozik. Leggyakoribb előfordulása szerint „irányítás”, leggyakoribb értelmezése szerint pedig mindazon szabályok, eljárások, gyakorlatok összessége, amely egy szervezet, szerveződés külső és belső határok által definiált (jogszabályok szerinti és etikus) működését biztosítják, és amik hozzájárulnak a fenntarthatóság másik két elemének működtetéséhez. A fogalom ezen meghatározása bár helyes, de mivel a fogalmat procedurális módon közelíti, az leginkább a fogalom alkalmazásában, a szabályalkotás és szabálykövetés konkrét gyakorlataiban szolgáltat támpontot. A fogalom értelmi és akarati bensővé tételéhez már a szubsztanciális módon való feltárássra is szükségünk van. A procedurális közelítésre való szorítkozás másik problémája, hogy az a másik két fenntarthatósági dimenzióhoz képest alárendelt szerepet sugall, amely nyilvánvalóan zavarba ejtő. A zavarnak és a hiánynak ez az érzete sokakat a kérdés jelentőségének leértékelésére vezet, az „ürességnek” ez az érzete azonban annak a kezdeményezésnek is alapul szolgálhat, hogy a governance jelentésének teljessé tételéhez a governance-ről alkotott fogalomalkotás gyökereinek feltárással jussunk el.

A hajókormányzás mint az irányítás analógiája

A governance első előfordulásaként Platón Gorgiasz-át szokás megjelölni, ahol az a hajókormányzásra utal (kübernészisz). Annak a gondolata, hogy a hajó mozgását nemcsak egy külső tényező, a sodrás, hanem aktív belső folyamatok is biztosíthatják, egy, az antik görög gondolkodásban megszülető többlet.

A „hajó”, a halálos veszélyből az életre való megmenekülés eszköze, már az Ószövetségben jelen volt. A bibliai héber nyelvben a tēbah fejezi ki mind Noé bárkáját, mind Mózes kosarát. Az Úr gondoskodik, mert biztosít egy hajót az életben maradáshoz, az utasok pedig fennmaradnak, mert ezt a gondoskodást elfogadják. Noé és a rábízottak túlélnek a vízözönt, mert Noé minden látszólagos tény ellenére hisz[1], Mózes pedig túléli a fáraó parancsát, mert a bábák szabotálnak, és az anyja szereti.[2]

A gondoskodás racionalizálása és konkretizálása az Ószövetség későbbi, görög (Septuaginta) és latin (Vulgata) fordításaiban már tetten érhető: Noé bárkája és a frigyláda (a törvény tára) közötti fogalmi összekapcsolás megtörténik, a kibótósz és az arca átfedő használata által. Izrael a világtörténelemben fennmarad, mert megérti, hogy létének fenntartását az Úr törvényeinek elfogadása biztosítja.

A világtengerben hanykolódás, a Nílusban sodródás, a világtörténelemben túlélés szenvedőleges aktusát az antik görög gondolkodás a cselekvő tudatossággal akarja meghaladni. A hajó kormányzására irányuló lehetőség és szükségszerűség a szervezetek és szerveződések minden szintjén jelen van, amint arról Kissinger is beszámol legújabb könyvének bevezetőjében:

„Bármely társadalom, függetlenül politikai berendezkedésétől, örökkön egyfajta átmeneti állapotban van az emlékezetét formáló múlt és a fejlődését meghatározó jövőkép között. Ezen az úton elengedhetetlen, hogy e társadalmat vezesse valaki, hiszen döntéseket kell hozni, meg kell szerezni az emberek bizalmát, teljesíteni az ígéreteket, kijelölni az utat. (...) Vezetés nélkül az intézmények sodródhatnak. (...) A vezetés az átmeneti időszakokban a legfontosabb, mikor az értékek és intézmények veszítenek a jelentőségükből, s az ígéretes jövő körvonalairól vita folyik.”[3]

Szókratész vitája a szofistákkal, avagy a dialektika konfliktusa az erisztikával

Platón Gorgiaszában Szókratész három szofistával vitatkozik, vitájuk tárgya pedig annak kérdése, hogy melyik a legnagyobb művészet. Szókratész beszélgetőpartnerei szerint ez a szónoklás, „a képesség, hogy szavainkkal meggyőzzük a bírakat a törvényszéken, a tanácsnokokat a tanácsban, a polgárokat a népgyűlésen vagy bármilyen más összejöveten, lényeg, hogy nyilvános legyen. A beszéd hatalmával szolgálóddá teszed az orvost, szolgálóddá a tornamestert, az üzletemberről pedig ki fog derülni, hogy nem magának szerzi a vagyont, hanem neked, aki értesz hozzá, hogyan kell szónokolni s a tömeget meggyőzni.”[4]

A filozófiatörténetben időről-időre felvetődő kérdés, hogy Szókratész maga szofista-e, mint-hogy a szofisták kiművelt érvelési technikáival közönsége számára maga is „szédítő” érvelésekbe bocsátkozik: premisszáit kérdésként teszi fel, amelyre csak igennel vagy nemmel lehet válaszolni, s a levont következtetés mindig paradoxon. A szofisták legrosszabbjai a hamisról bizonyítják, hogy igaz, némelyük bosszantó vagy hasznos szkeptikus, mások pedig csak „szerezzel veszedelemnek” valamiről, amiről még nem lehet tudni, mi az igazság, tehát erisztikusok. Az erisztika vitának látszó vita, amelyben nem intellektusok, hanem akaratok csapnak össze, ahol a vita tétje nem az igazság, hanem hogy kinek van igaza.[5] Szókratész nem ilyen. Szókratész dialektikus, aki nem a győzelemre, hanem az igazság felfedezésére törekszik, és nem elégszik meg a hamis előítéletek cáfolatával, hanem konstruktív állításokat tesz[6]. Szókratész helynélküli (atoposz)[7], akit nem a becsvágy (hübrisz), hanem a bölcsesség szeretete (philosophia) tüzel[8]:

„SZÓKRATÉSZ: Úgy képezem, Gorgiasz, hogy te is számos vitában vettél már részt, s ilyenkor tapasztalhattad, hogy a beszélgetők nemigen szokták szabatosan meghatározni a vita tárgyát, pedig akkor egymáson okulva, egymást oktathatnának a kérdés végére. Ehelyett, ha ellentmondás támad közöttük, s az egyik azt állítja, hogy ellenfelének nincs igaza, vagy nem világos, amit mond, összezördülnek és ráfogják egymásra, hogy akadékoskodásból állítják, amit állítanak, csak hogy övék legyen az utolsó szó, nem pedig a szóban forgó tárgy kiderítésére. Vannak, akik végül csúnyán összevesznek, miután már annyit gyalázták, szidalmazták egymást, hogy a jelenlévők szinte restelnek, hogy ilyen embereket méltattak figyelmükre. S hogy miért mondom mindezt? Mert úgy látom, hogy abból, amit a szónoklásról először elmondtál, nemigen következik s azzal nehezen egyeztethető össze az, amit most mondasz. Ugyanakkor nem szívesen döngölöm ezt az orrod alá, nehogy azt gondold, hogy kötekedésből beszélek, és nem a tárgy megvilágítására, hanem ellened. Ha te is azon emberek sorába tartozol, ahová én, nagyon szívesen keresztűzbe veszek, de ha nem, inkább abbahagyom. S hogy én milyen emberekhez tartozom? Azokhoz, akik szívesen veszik a cáfolatot, ha tévednek valamiben, de szívesen cáfolnak is, ha történetesen másvalaki téved; s azokhoz, akiknek, ha őket cáfolják, az semmivel sem kellemetlenebb, mintha ők cáfolnak másokat. Sőt, ha engem ér a cáfolat, azt annyival jobbnak is tartom, amennyivel jobb, ha az ember maga szabadul meg a legnagyobb rossztól, mint ha más szabadít meg.”[9]

Szókratész e három vitában az erkölcsi kérdésekkel szembeni viszonyulás három tévútját megjelenítő alakkal birkózik: Gorgiaszsal, aki megtestesíti az erkölcsi tudatlanságot, Pólosszal, aki az erkölcsi opportunizmust szólaltatja meg, és Kalliklésszel, aki az erkölcsi cinizmust képviseli.[10] A Gorgiasz ezért is „az etika és a politikafilozófia egyik kiemelkedő alapító szövege, melyben Platón legfőbb célja, hogy védelmébe vegye a szókratészi erkölcsiséget »az erkölcsi cinizmus és reálpolitika szószólóinak radikális kihívásával« szemben.”[11]

A három vita

Szókratész, aki lemaradt Gorgiasz ünnepi beszédéről, mert ottfogták a piacon[12], azt akarja megtudni tőle, „mi az ő művészete tulajdonképp, mi az a szónoklás”. [13] Gorgiasz több egymást követő kísérletet tesz ennek meghatározására: a szónoklás (1) beszédekkel foglalkozó tudomány (449e), (2) a fizikai munkától mentes művészet (450b), (3) beszéd az emberi élet legnagyobb és legjobb dolgairól (451d), (4) a meggyőzés létrehozója (453a), (5) a meggyőzés művészete, amit törvényszéken és egyéb nyilvános gyűléseken gyakorolnak jogos és jogtalan kérdésében (454b). Szókratész a logika próbáján mindegyik meghatározást elbuktatja, és kimondatja Gorgiaszsal, hogy meggyőzésének gyümölcse nem több, mint a tudás nélküli vélemény:

„**SZÓKRATÉSZ:** Tehát, ha te is úgy gondolsz, két fajtáját különböztethetjük meg a meggyőzésnek: az egyik véleményt eredményez tudás nélkül, a másik tudást.

GORGIASZ: Így van.

SZÓKRATÉSZ: Vajon melyik meggyőzést gyakorolja a szónoklás a törvényszéken s egyéb nyilvános helyeken a jogos és a jogtalan tárgyában? Azt-e, amelyik véleményt eredményez, de tudást nem, vagy azt, amelyik tudást?

GORGIASZ: Világos, Szókratész: azt, amelyik véleményt.

SZÓKRATÉSZ: A szónoklás tehát, úgy látszik, az elhíhető, nem pedig a tanító meggyőzés művészete a jogos és a jogtalan tárgyában.

GORGIASZ: Úgy van.

SZÓKRATÉSZ: A szónok tehát nem tanítja meg a törvényszéket és a tömeget arra, hogy mi a jogos, mi a jogtalan, hanem ezt is, azt is, csak elhiteti velük. Annyi népet ily rövid idő alatt oly nagy dologra meg sem taníthatna!

GORGIASZ: Nem bizony.” [14]

Szókratész ekkor arra lesz kíváncsi, pontosan miről tudja és akarja meggyőzni a szónok hallgatóságát. Gorgiasz válasza kevély: bármiről:

„**SZÓKRATÉSZ:** Mit nyerünk vele Gorgiasz, ha hozzád szegődünk? Miben tudunk majd tanácsot adni a városnak? (...)

GORGIASZ: (...) Világosan feltárom előtted a szónoklás hatalmát. (...) Bizonyára tudod, hogy az athéniak hajógyárai, falai, meg kikötői Themisztoklésznek és részben Periklésznek a tanácsára épültek, nem pedig a mesteremberek szavára. (...) És amikor az imént általad emlegetett választásokra kerül sor, bármelyikre, láthatod, hogy ott is mindig a szónokok adnak tanácsot, az ő szavuk dönt.

SZÓKRATÉSZ: Döbbenet tapasztalom Gorgiasz, és ezért is kérdezem újra meg újra, miben áll tulajdonképpen a szónoklás hatalma? Mert ahogy így elnézem, szinte hihetetlenül nagy dolognak látszik.

GORGIASZ: Hát még ha igazából ismernéd, Szókratész, ha tudnád, hogy úgyszólván az összes többi művészet minden képessége a rendelkezésére áll. Fényes bizonyítékkal szolgálhatok erre. Testvérem és más orvosok kíséretében nem egyszer mentem el olyan beteghez, aki sem orvosságot nem akart bevenni, sem vágni vagy égetni nem engedte sebjét. Ilyenkor aztán beszélhetett az orvos! Nekem viszont sikerült rábeszélnem a beteget, és nem más művészettel, hanem a puszta szónoklással. (...) Mert nincs olyan, amiről a szónok a sokaság előtt ne tudna meggyőzőbben beszélni, mint bárki emberfia. Íme ilyen és ekkora hatalma van a szónoklásnak.”[15]

Szókratész ekkor megkérdezi, a bármiről való meggyőzés hatalmával bíró szónok megengedheti-e magának, hogy értékrendi kérdésekben bármilyen véleménye lehessen?

„SZÓKRATÉSZ: (...) Vajon a jogossal, a jogtalanul, a csúnyával, a széppel, a jóval és a rosszal kapcsolatban is olyan helyzetben van-e a szónok, mint az egészséggel és a többi mesterség tárgyával? Maga ugyan nem tudja, mi voltaképpen a jó és a rossz, a szép és a csúnya, a jogos és jogtalan, de olyan fortélyos meggyőzést művel, hogy a tudatlanok előtt, bár ő sem ért a dologhoz, olyannak tűnik fel, mint aki jobban érti a hozzáértőknél? Vagy mindezt már tudnia kell? S csak ha már tudja, jöhet el hozzád, hogy megtanulja a szónoklást? Vagy ellenkezőleg, te a szónoklás mestere, ezekre nem tanítod meg a hozzád érkezőt, hiszen nem is feladatod, és mégis eléred, hogy a tömeg majd úgy látja, mintha mindezt tudná, pedig nem tudja, s jó ember volna, pedig nem az? Vagy egyáltalán nem is tudod szónoklásra tanítani, amíg nincsen tisztában mindezekkel a dolgokkal? Vagy hogy van ez, Gorgiasz? Az egekre! Lebbentsd fel a fátylat a szónoklásról, és írd le a hatáskörét!”[16]

Gorgiasz ekkor szembesül korábbi álláspontjának tarthatatlanságával: van olyan vita, amelyben nem lehet bármilyen véleményt képviselni, erkölcsi kérdésekben nem lehet „kívülállni”, de hogy jogos és jogtalan tárgyában mit kell képviselni, arra vonatkozólag tudással kell rendelkezni. Hogy látszólagos hitelét fenntartsa, elismeri ennek szükségszerűségét: „Ha a tanítványom történetesen nem tudná mindezt, én ezekre is megtanítom.”[17] A szónok – folytatja Szókratész – aki tudja, mi a jogos és a mi a jogtalan, szükségszerűen szereti a jogost, mert tudásának tárgya a jogszerűség, és aki valamely művészetet kitanulta, „olyanná lesz, amilyenné az illető tudás teszi”[18]. Lehetetlen tehát, hogy aki ismeri a jogost, ő maga jogtalanságot pártoljon:

„SZÓKRATÉSZ: Beszélgetésünk elején, Gorgiasz azt állítottad, hogy a szónoklás olyan beszédek körül forog, amelyeknek tárgya nem a páros és a páratlan, hanem a jogos és a jogtalan. (...) Amikor ezt kimondtad, én arra gondoltam, hogy ez a szónoklás sohasem lehet valami jogtalan dolog, ha egyszer beszédei mindig a jogosság körül forognak. Miután azonban kicsit később azt állítottad, hogy a szónok jogtalanul vissza is élhet a szónoklással, csodálkozni kezdtem, és úgy gondoltam, hogy ezek az állítások nem egyeztethetők össze. (...) most már magad is láthatod, hová jutottunk: lehetetlen, hogy a szónok jogtalanul visszaéljen a szónoklással és lehetetlen, hogy jogtalanságot kövessen el.”[19]

Gorgiasz veresége láttán, Pólosz lép színre, és Szókratész ajánlatára átveszi a kérdező szerepét, hogy megtudja, Szókratész szerint mi a szónoklás. Szókratész a szónoklást nem tartja művészetnek, csak egyfajta készségnek, amellyel élvezetet, örömet okozunk, hasonlóan a szakácmesterséghez: „a művészethez semmi köze; inkább ösztönös megérezés, vállalkozókedv, s az emberekkel való ügyes bánásmód kell hozzá. Lényege szerint ez az egész – hízélgés. (...) a szónoklás a politikai művészet egyik részének az árnyképe.”[20]

Gorgiasz a választól döbbenően újra vitába száll, és magyarázatot kér. Szókratész elmondja, hogy a testet és a lelket igaz és hamis művészetekkel is lehet gondozni. A test valódi művelését a torna és az orvostan látja el, míg a piperészkedés és a szakácmesterség a testnek csak hízélgés, de nem használ. A lélek valódi művelése a törvényhozás és az igazságszolgáltatás munkája, míg a szofisták és a szónokok csak ezek hamis utánzataival tukmálják a lelkeket. Pólosz ez kételkedve fogadja:

„**PÓLOSZ:** Hogyhogy? Hát nem nekik van a legnagyobb hatalmuk a nyilvánosság előtt?

SZÓKRATÉSZ: Nem bizony, ha hatalomnak olyasmit nevezel, ami a hatalmasnak javára válik.

PÓLOSZ: Hízélgés épp így gondolom.

SZÓKRATÉSZ: Akkor szerintem a polgárok közül a szónokoknak van a legcsekélyebb hatalmuk.

PÓLOSZ: Hogyhogy? Hát nem ölhetik meg, akit csak akarnak, mint a zsarnokok? Nem foszthatják meg a vagyonától, nem üldözhetik el a városból azt, akit jónak látnak? (...)

SZÓKRATÉSZ: (...) a szónokoknak is, a zsarnokoknak is a legcsekélyebb hatalmuk van a városokban, mert úgyszólván semmi olyat nem tesznek, amit akarnak, hanem csak azt teszik, ami nekik a legjobbnak látszik.

PÓLOSZ: Hát nem éppen ebben áll a nagy hatalom?

SZÓKRATÉSZ: Nem, legalábbis Pólosz szerint nem.

PÓLOSZ: Nem? De hiszen éppen hogy ezt állítom!

SZÓKRATÉSZ: Zeuszra, te aztán nem, hiszen te azt állítottad, hogy a nagy hatalom javára válik a hatalmasnak.

PÓLOSZ: Ezt állítom továbbra is.

SZÓKRATÉSZ: És szerinted jó-e az valakinek, ha elment az esze, és így cselekszik olyat, ami neki jónak látszik? Ezt nevezed te nagy hatalomnak?”[21]

Póloszról Szókratész érvelése leperog, mert hétköznapi tapasztalataival ellentétben áll. Pólosz hétköznapi tapasztalata, hogy vannak, akik elkövetik a rosszat, és vannak, akik elszenvedik azt. Pólosz nem akar szenvedni, amelynek egyetlen módja, ha ő maga is részt vesz a jogtalanság elkövetésében. Úgy tűnhet, Pólosz problémája az alvilág problémája, de Szókratész jól tudja, a felvilágban hasonló gondolatok kavarnak. Szókratész ekkor bevezeti a végső célok, a köztes célok, az eszközök és a „mellékhatások” megkülönböztetését:

„**SZÓKRATÉSZ:** Vajon az emberek, mindig azt akarják, amit éppen tesznek? Vagy inkább azt, ami miatt teszik azt, amit éppen tesznek? Például aki megissza az orvosa által rendelt gyógyszert, vajon éppen azt akarja, amit ilyenkor tesz: orvosságot inni és szenvedni, vagy inkább a gyógyulást, aminek érdekében az orvosságot issza?

PÓLOSZ: Világos, hogy a gyógyulást akarja.

SZÓKRATÉSZ: S nemde a hajósok és a másféle ügyekben eljárók sem föltétlenül azt akarják, amit éppen tesznek? Ki akarna csak úgy hajóra szállni, veszéllyel dacolni, ügyes-bajoskodni? Hanem nyilván gazdagodni akarnak, azért hajóznak. A gazdagságért indulnak tengeri útra.

PÓLOSZ: Nagyon is.

SZÓKRATÉSZ: S nem ez áll-e minden egyébire is? Ha valaki valamilyen célból cselekszik, nem föltétlen azt akarja, amit éppen tesz, hanem azt, ami miatt cselekszik. (...) Ugye a világon minden vagy jó, vagy rossz, vagy e kettő között van, vagyis se nem jó, se nem rossz? (...) Jónak számítod ugye a bölcsességet, az egészséget, a gazdagságot s a többi ilyesmit, rossznak pedig mindezek ellenkezőjét?”[22]

PÓLOSZ: Igen.

SZÓKRATÉSZ: Se jónak, se rossznak pedig olyasmit mondasz, aminek egyszer a jóban, más-szor a rosszban van része, olykor meg egyikben sem. Ilyen az ülés, járás, futás, hajózás, ilyen a kő, a fa, és más ilyesmi. (...) Vajon amikor semleges dolgot cselekszünk, a jó érdekében tesz-szük, vagy a jót a semlegesért?

PÓLOSZ: Természetesen a semlegest a jóért.

SZÓKRATÉSZ: A jót keressük tehát, amikor járunk, mert úgy gondoljuk, hogy ez a jobb, és ugyanígy a jóért állunk meg, amikor az ellenkezőjét tesszük, vagyis megállunk. (...) Nem egy-szerűen gyilkolni akarunk tehát, nem számúzni vagy vagyont elkobozni. Mindezt csak akkor akarjuk, ha jó nekünk, ha rossz nekünk, nem akarjuk. Mert mi, ahogy ezt te is elfogadod, a jót akarjuk, a se jót, se rosszat nem, és a rosszat sem. (...) akkor az a zsarnok vagy szónok, aki megöl valakit, vagy számúzi vagy elkobozza vagyonát abban a hiszemben, hogy az jó neki, pedig rossz nekik – ugye ilyenkor ő azt teszi, amit jónak lát? (...) De vajon azt teszi-e egyben, amit akar, ha az, amit tesz rossz neki?

PÓLOSZ: Úgy látom, nem azt teszi, amit akar.

SZÓKRATÉSZ: Igazam volt tehát, amikor azt állítottam, hogy van olyan, hogy valaki azt teszi a nyilvános életben, amit jónak lát, és mégsem rendelkezik nagy hatalommal, s nem is azt teszi, amit akar.”[23]

Pólosz még mindig nincs meggyőzve, mert azoknak, akiket maga körül lát, hatalmuk-ban áll akár ölni is. Pólosz számára ekkora hatalom irigylésre méltó, de Szókratész kijavítja: az ilyen emberben nincsen semmi irigylésre méltó, sőt, ha mindezt jogtalanul teszi, akkor igazán a legszerencsétlenebb.

„**SZÓKRATÉSZ:** Szerencsétlen az barátom, aki jogtalanul öl, s az ilyen emellett még száználomra méltó is. Aki jogosan öl, arról csak azt mondom, hogy nem irigylésre méltó.

PÓLOSSZ: Inkább a jogtalanul kivégzett a szánandó és szerencsétlen.

SZÓKRATÉSZ: Kevésbé, mint a gyilkos, és kevésbé, mint a jogosan kivégzett.

PÓLOSSZ: Ezt hogy érted Szókratész?

SZÓKRATÉSZ: Úgy, hogy jogtalanságot elkövetni – ez a legnagyobb rossz.

PÓLOSSZ: A legnagyobb? Nem nagyobb rossz a jogtalanság elszenvedése?

SZÓKRATÉSZ: A legkevésbé sem.”[24]

A Pólosszal való vita lényege áll ebben: inkább kövessünk el jogtalanságot, semmint, hogy elszenvedjük azt? Pólossz nem teljesen tudatlan erkölcsök terén: elismeri, hogy jogtalanságot elkövetni csúnyább, mint elszenvedni. De – mivel őt lenyűgözi az a határtalan szabadság, amelybe még a jogtalanság elkövetése is beletartozhat – szerinte hasznosabb a jogtalanságot elkövetni, annál, hogy elszenvedjük azt, valamint boldogabb, az, aki elköveti a jogtalanságot annál, aki elszenvedti azt.

Szókratész ellenben egy cselekvést akkor tart hasznosnak, ha az igazságos, ha a cselekvés igazságtalan, akkor haszontalan. És fordítva: az igazságos cselekvés hasznos, a haszontalan cselekvés pedig az, amelyik igazságtalan. És hogy boldog-e az, aki bármit akár még büntetlenül is megtehet, Szókratész szerint kétséges, mert boldog az, aki a nevelésben és igazságszeretletben jártas.

Szókratész megegyezik Pólosszal, hogy csúnyábbnak azért tartunk valamit, mert az vagy kellemetlenebb vagy károsabb valami másnál. Mivel a jogtalanságot elkövetni nem kellemetlenebb, mint elszenvedni, így csak a második lehetőség állhat fenn, hogy az károsabb, vagyis rosszabb. Ez tehát Pólossz hozzáállásában az első ellentmondás, amire Szókratész rámutat.

Pólossz azt is gondolja, jobb annak, akit nem büntetnek meg jogtalanságáért, szemben azzal, aki büntetést kap érte. Szókratész ezt is vitatja, és elfogadtatja Pólosszal, hogy „amilyen a cselekvő cselekvése, olyan a szenvedő szenvedése”. Az igazságos büntetés szép, ami szép, az hasznos, ami hasznos, az jó, tehát a jogtalankodóval jót teszünk, ha megbüntetjük. A jogtalankodónak, akit nem büntetnek meg, tehát rosszabb. E második ellentmondásra való rámutatással, Szókratész így zárja vitáját Pólosszal: „Aki nem akar jogtalanságot elkövetni, az [a szónoklásnak] sok hasznát nem fogja látni,”[25] Szókratész tehát arra buzdít, a lélek valódi művelőjéhez, a törvényhozáshoz és az igazságszolgáltatáshoz forduljunk inkább.

Ekkor lép a színre Kalliklész, Szókratész legmakacsabb vitapartnere. A kettejük közötti megegyezés lehetetlenségével kapcsolatban Szókratészben már párbeszédjük elején megfogalmazódik egy sejtés:

„**KALLIKLÉSZ:** (...) Mondd csak, Szókratész, tréfára vegyük vagy komolyan értsük a szavaidat? Mert ha komolyan kell értenünk, s az igazat mondod, akkor mi, emberek, alighanem fordított életet élünk, s mindenben az ellenkezőjét tesszük annak, amit kell.

SZÓKRATÉSZ: Ha az embereknek, miközben persze az egyik így érez, a másik meg úgy, nem lennének közös benyomásaik is (...), nemigen tudnák megértetni egymással a tapasztalataikat. Azért mondom ezt, mert észrevettem, hogy mi mind a ketten ugyanazt érezzük: mind a ketten szeretünk. Én (...) a filozófiát, te (...) a démoszt.”[26]

Kalliklész magasan képzett szofista módjára átlát Szókratész retorikai fortélyain, és magabiztosságától tüzelve nem fél hangot adni annak a véleménynek, amely Gorgiasz és Pólosz álláspontjában hallgatólagosan megbújik:

„**KALLIKLÉSZ:** (...) A természet és a törvény többnyire ellenkeznek egymással. Tehát ha valaki restelli kimondani, amit gondol, ellentmondásokba bonyolódik. Hát ez az a nagy ötlet, amelyre te rájöttél, és remekül tudsz csalni vele az érvelésben: ha valaki a törvényszerűről szól, te észrevétlenül a természetszerűről kérdezed, ha pedig a természetszerűt említi, te a törvényszerű mögé bújsz. Így tettél az imént is az igazságtalan cselekvés s az igazságtalan szenvedés kérdésében. Pólosz a törvény szerinti rútabbról beszélt, te pedig a természet szempontjából folytattad az érvelést. Mert a természetes felfogás szerint mindig az a csúfosabb, ami a kellemetlenebb, például a jogtalan szenvedés, a törvény szerint azonban a jogtalan cselekvés a csúnyább. Egy férfihoz nem is illik a más jogtalan cselekedeteit eltűrni, ez csak a rabszolgának való, akinek jobb meghalni, mint élni, mert ha igazságtalanul megtámadják és lábbal tiporják, nem tud segíteni sem magán, sem másón, aki a szívéhez közel áll. Szerintem a gyöngé emberek és a tömeg hozza a törvényeket. (...) El akarják ijeszteni az erősebb s tehetősebb embereket, hogy ne törjenek náluk többre. (...) Ők maguk nyilván boldogan elfogadnák az egyenlőséget, tekintve, hogy ők vannak lejjebb.”[27]

A helyzet az, hogy Szókratész sejtése csak félig igaz, amikor azt mondja, a kettejük közötti ellentét oka, hogy egyikük a démoszt, másikuk a filozófiát szereti. Kalliklész valójában nem szereti a démoszt, de Szókratésznek abban azért igaza van, hogy a filozófiát sem. Kalliklész szerint Szókratész csak azért nem látja a természet törvénye szerinti elv elsőbbségét, mert nem hagyta el idején a bölcsesség iránti szerelmet:

„**KALLIKLÉSZ:** Ez hát az igazság, s magad is fel fogod ismerni, ha majd a filozófiától elfordulva fontosabb dolgokra adod fejed. Mert mulattató a filozófia, kedves Szókratész, fiatal korunkban, mértékkel űzve; de kész veszedelem, ha a kelleténél többet bíbelődünk vele. Hiába kiváló tehetségű valaki, ha egy meghatározott koron túl is filozófiával tölti meg életét, szükségképpen tapasztalatlan marad mindabban, amiben pedig jártasnak kellene lennie, ha tisztességes és megbecsült ember akar lenni.”[28]

Kalliklész érvelése kemény próbatétel. Kalliklész minden kétséget kizáróan nagy tudású, indulatai jó szándékokból erednek, és a másik két szofistával ellentétben képes nyíltan is beszélni, Szókratész ezért csak örülhet a benne testet öltött próbának:

„**SZÓKRATÉSZ:** Biztos vagyok benne, hogy lelkemnek azon gondolatai, amelyeket te is elfogadsz, teljesen igazak. Mert három dolog kell ahhoz, hogy valaki igazán pontosan felmérhesse, jó úton jár-e a lélek, vagy sem, s benned mind a három megvan: tudás, jóindulat és őszinte, nyílt beszéd. Sokakkal találkozom, akik lelkem vizsgálatára nem alkalmasak, mert nem olyan bölcsek,

mint te. Mások bölcsék ugyan, de nem hajlandók szemembe mondani az igazat, mert nem viselnek úgy a szívükön, mint te. Ez a két vendég pedig, Gorgiasz és Pólosz, bölcs is, jóbarátom is, de nem elég nyílt szavúak, s a kelleténél szégyenlősebbek. (...) Benned azonban egyesül minden, ami a többiekből hiányzik.”[29]

Szókratész és Kalliklész ezután több körben, sziporkázó vitát folytatnak hatalomról, erőről, kiválóságról, okosságról, bátorságról, elszántságról, boldogságról, gyönyörökről és a jókról, amely során Szókratésznek többször is sikerül elfogadtatnia az álláspontját, mígnem el nem jutnak a politikai szónoklás mibenlétéig:

„SZÓKRATÉSZ: Mit tartsunk a szónoklásról, amely az egész athéni népnek vagy egy másik városban az ottani szabad férfiak gyülekezetének szól? Vajon a szónokok mindig a legjobb cél érdekében szónokolnak, azért, hogy a polgárokat a beszéd által a lehető legjobbakká tegyék, vagy ők is inkább csak hízelegni akarnak polgártársaiknak? A közügy örve alatt a magánérdekeiket hajhásszák? Becézik a népet, mint a kisgyermeket szokás, kedveskednek neki, s cseppet sem érdeli őket, hogy rontják-e, javítják-e őket ezen az úton. Szóval?

KALLIKLÉSZ: Ez már nem olyan egyszerű. Vannak szónokok, akik igazán a szívükön viselik a polgárok érdekeit, amikor beszélnek, vannak azután olyanok is, akikről te beszélsz.

SZÓKRATÉSZ: Köszönöm, elég. Mert ha tényleg van kétféle szónoklás, akkor az egyik alighanem hízelgés és közönséges népámítás, a másik viszont nyilván szép dolog, ha egyszer iparkodik a polgárok lelkét minél jobbra tenni, fontos neki, hogy mindig a legjobb hangozzék el, akár kellemesen, akár kellemetlenül érinti a hallgatóit. Csakhogy ilyen szónoklást még életedben nem hallhattál. Vagy ha netán ismersz ilyen szónokot, mondd meg gyorsan nekem is, ki az.

KALLIKLÉSZ: Istenemre, a mostaniak közül nem tudok ilyenről mondani.

SZÓKRATÉSZ: Hát a régiek közül tudsz-e egyet is, aki olyan lett volna, hogy amikor elkezdett szónokoskodni, az athéniak, akik azelőtt rosszabbak voltak, egyből jobbak lettek. Mert én nem ismerek ilyeneket.

KALLIKLÉSZ: Nem-e? Hát nem hallottad, hogy milyen kiváló férfiú volt Themisztoklész, valamint Kimón és Miltiádész és (...) Periklész?

SZÓKRATÉSZ: Persze, persze, ha abban áll az igazi kiválóság, hogy – mint korábban állítottad – a magunk és a mások vágyait betöltsük. De ha nem így van, ha igaz az, amit vitatkozásunk folyamán kénytelenek voltunk beismerni: hogy csak azokat a vágyakat kell kielégíteni, amelyek jobbra teszik az embert, de azokat, amelyek rosszabbá, nem, és hogy ez így már egyfajta művészet – nos az előbb említettek közül tudsz-e olyat mondani, aki ebben az értelemben kiváló férfiú volt?”[30]

Kalliklész zavartan áll, és fogalma sincs, mit válaszoljon, mert számára sosem ez volt a mérceje a város kiváló irányításának. Szókratész ezt a zavart kihasználva ráveszi Kalliklészt, hogy legalább vonakodva elfogadja:

„**SZÓKRATÉSZ:** Az a bizonyos hozzáértő jó szónok tehát mindig ezt a célt fogja szem előtt tartani, akkor is, amikor a hallgatói lelkére beszél, akkor is, ha egyebet cselekszik. S ha ajándékot oszt a polgároknak, vagy megvon tőlük valamit, ezt is, azt is, csak azzal a szándékkal teszi, hogy lelkükben fölkeltsse az igazságosságot, elűzze a jogtalanságot, beléjük oltsa a mértékletességet, kiirtsa belőlük a zabolátlanságot, egyszóval föltámasszon minden erényt és kizárjon minden bűnt.”[31]

Kalliklész ezen a ponton egy időre visszavonul. Győzelmet Szókratésszel szemben nem arathat, de a vereséget sem szenved. Szókratésznek ezért alkalma adódik summázni álláspontját:

„**SZÓKRATÉSZ:** Íme, ez az én állításom, és ezt vallom igaznak. Ha pedig igaz, akkor annak, aki boldog akar lenni, mértéktartásra kell törekednie s azt kell gyakorolnia: a zabolátlanság elől azonban fusson, amennyire a lába bírja. Életét mindenekelőtt úgy intézze, hogy ne szoruljon büntetésre. Ha azonban mégis büntetést érdemel, akár ő maga, akár valamelyik hozzátartozója, akár magánember, akár egy egész város, éreztetni kell vele a törvény szigorát s meg kell büntetni, ha boldog akar lenni. Íme, szerintem ez az a cél, amelyet életünkben szem előtt kell tartanunk, és minden erőnket, a sajátunkat is és a városét is arra kell fordítani, hogy meglegyen bennünk az igazságszeretet és az önmérséklet, ha egyszer boldogok akarunk lenni, és mindennek megfelelően kell cselekedni. (...) A zabolátlan ember ugyanis sem embertársa, sem az istenek előtt nem lehet kedves. Képtelen közösségben élni, ahol pedig nincs közösség, nincsen barátság sem. A bölcsök is azt mondják, Kalliklész, hogy a közösség, a barátság, a rendezettség, a józan mérték és az igazságosság fűzik egybe az eget és a földet, az isteneket és az embereket. Ezért hívják a mindenséget is világrendnek, nem pedig világrendetlenségnek. Te ellenben bölcsességed ellenére sem igen látszol erre ügyelni, és elfelejtetted, hogy milyen nagy hatalom az arányos mértani egyenlőség az emberek és istenek között.”[32]

Miért olyan átkozottul makacs Kalliklész? Kalliklész azért meggyőzhetetlen, mert nincs benne szégyenérzet. A szégyen a jó homályos megsejtése, amely az erkölcsi érzék öntudatlan mozdulata. Kalliklész el akarja kerülni a pathoszt, az érzést, hogy „mindannyian önmagunknál hatalmasabb erőknek vagyunk kiszolgáltatva”, annak kell történnie, aminek rendje van. Ettől a „közös állapotban” való részesevéstől retteg Kalliklész[33], és ezért nem tud különbséget tenni szuverenitás és autonómia között: a szuverenitás az autonómiának csak árnyképe. Aki szuverén, azt nem az értelem szülte szabály, hanem a pusztá akarata vezérli, ellenben aki autonóm, azt a belső irányítója vezeti. Akinek pedig nincs irányítója, az nem tud navigálni.

Ekkor kezdi el Szókratész felfejteni, hogy nem a beszéd, hanem az igazságos és igazságtalan kérdésében való eligazodás az a művészet, amire törekednünk kell, és a hatalom, amelyre Kalliklésznek is áhítoznia kellene, ennek a művészetnek a birtoklására irányul:

„**SZÓKRATÉSZ:** Jogtalanságot cselekedni, illetve elszünetelni kétféle rossz, és mi azt állítjuk, hogy nagyobb rossz a jogtalan cselekvés, kisebb rossz a jogtalan szenvedés. Kérdés, milyen úton-módon segíthetnénk magunkon, hogy mind a két előnyünk meglegyen: ne is kövessünk el, és ne is szenvedjünk el jogtalanságot. Hatalom kell hozzá vagy akarata? Más szóval, pusztán azáltal, hogy nem akarunk jogtalanságot elszünetelni, már nem is fogunk, vagy pedig csak úgy kerülhetjük el, ha hatalmunk van megakadályozni?”

KALLIKLÉSZ: Világos dolog, csak ha hatalmunk van.

SZÓKRATÉSZ: Hát a jogtalan cselekvéssel hogy állunk? Elég-e pusztán nem akarni, s már nem is fogjuk elkövetni? Vagy ehhez is kell valami hatalom, művészet, amelynek hiányában (...) bizony elkövethetünk jogtalanságot? (...) Én úgy látom, bizonyos hatalom és művészet ahhoz is kell, hogy ne kövessünk el jogtalanságot.”[34]

A jogtalanság elszენvedésének és a jogtalanság elkövetésének kettőssége ismerősen csenghet azok fülében, akik a környezeti fenntarthatóság kérdésében már találkoztak a kettős lényegesség elvével. A kettős lényegesség elve a környezeti fenntarthatóság esetében köztudottan azt képviseli, hogy a környezeti veszélyeknek való kitettségünk mellett azt is vizsgálnunk kell, mi magunk mivel járulunk hozzá a környezeti veszélyek halmozódásához. Környezeti kérdésekben világos, hogy ennek átfogó tudománya az ökológia, de hogyan állunk az irányítási kérdésekkel? Ha az irányítás lényege az igazságtalanság elszენvedésének és az igazságtalansághoz való hozzájárulásnak az elkerülése, ha tehát a „governance” az igazságosság fenntartására irányul, akkor ennek átfogó tudománya nem lehet más, mint a bölcselet. Szókratész ennek belátásához velőtrázó kerülőúton juttatja el Kalliklészt:

„**SZÓKRATÉSZ:** Már most milyen művészet óv meg bennünket attól, hogy ne szenvedjünk el mástól jogtalanságot, vagy csak a lehető legkevesebbet? (...) Szerintem a város vezetőjének vagy zsarnokának kell lennünk, vagy a hatalom hívének.

KALLIKLÉSZ: Láthatod Szókratész, milyen buzgón elismerem, ha valami szépet mondasz. Szerintem most nagyon helyesen szóltál.

SZÓKRATÉSZ: Akkor folytatom, és gondold meg, hogy azt is helyesnek találod-e. Szerintem az a legjobb barátság, ha (...) hasonló hasonlóval társult. Te mit tartasz erről?

KALLIKLÉSZ: Én is azt hiszem.

SZÓKRATÉSZ: Ha mármost egy államban vad, műveletlen zsarnok uralkodik, s ugyanott egy nála sokkal jobb ember is él, ugye a zsarnok félni fog tőle, és sohasem lesz szívvel-lélekkel a barátja?

KALLIKLÉSZ: Így van.

SZÓKRATÉSZ: De nem fog szeretni egy nála sokkal hitványabb férfit sem. Az ilyet megveti és éppen nem fogja keresni a barátságát.

KALLIKLÉSZ: Ez is igaz.

SZÓKRATÉSZ: A zsarnoknak tehát csak egy alkalmas barátja marad, a hasonló jellemű, aki azt dicséri, azt gyalázza, amit ő, elfogadja, hogy uralkodjanak rajta, s aláveti magát az uralkodónak. Az ilyen embernek nagy hatalma lesz a városban, senki nem fogja büntetlenül bántalmazni. Nem így van?

KALLIKLÉSZ: De így.

SZÓKRATÉSZ: Ha tehát abban a városban, valamelyik fiatalember azt fontolgatná magában: „milyen módon emelkedhetném hatalomra, s védhetném meg magam a jogtalanság ellen?“, úgy látom, ez volna az útja: már ifjú korától hozzá kellene szoknia, hogy azt szeresse, azt gyűlölje, amit az ura, s törekednie kellene, hogy minél jobban hasonlítson hozzá. Nincs igazam?

KALLIKLÉSZ: De igazad van.

SZÓKRATÉSZ: Így aztán őt már nem érnék igazságtalanságok, s amit ti annyira emlegettek, nagy hatalma volna a városban.

KALLIKLÉSZ: Mindenesetre.

SZÓKRATÉSZ: De meg volna-e mentve a jogtalan cselekvéstől is? A legkevésbé sem, ha egyszer hasonlít a jogtalankodást kedvelő urához s nagy kegyben áll nála. Inkább azt gondolom, ebben a helyzetben a legfőbb törekvése az lesz, hogy minél több jogtalanság elkövetésére legyen képes és ne kelljen érte bűnhődnie. Nemde?

KALLIKLÉSZ: Igen, így van.

SZÓKRATÉSZ: A legnagyobb rossz lesz tehát a része, mert hatalmával visszaélve s urát utánozva lelkében kárt szenved és lezüllik.”[35]

Kalliklész érti Szókratészt, de nem látja a lehetőségét, hogy ezt a helyzetet hogyan lehetne túlélni, Kalliklész fenntartása teljes mértékben indokolt. Szókratész ekkor vezeti be a hajó kormányzás analógiáját:

„**KALLIKLÉSZ:** Fogalmam sincs, hová csűröd-csavarod a szavakat, Szókratész! Vagy nem tudod, hogy aki a zsarnokot utánozza, az, ha akarja, megfoszthatja életétől és kiforgathatja vagyónából azt, aki nem utánozza?

SZÓKRATÉSZ: Hogyne tudnám, derék Kalliklészem. Süketnek kellene lennem, ha nem tudnám, hisz csak az imént már annyiszor hallottam tőled meg Pólosztól, és szoktam hallani a város majd minden polgárától. De te is hallgass meg engem. Az ilyen, ha akarja, csakugyan megölhet mást, de csak mint gonosz, rossz ember a jót, a derekat.

KALLIKLÉSZ: Hisz épp ez a bosszantó!

SZÓKRATÉSZ: De nem az értelmes ember szemében! Mindjárt megmagyarázom. Vagy talán teszerinted arra kell törekednünk, hogy minél hosszabbra nyújtsuk életünket, s megtanuljuk azokat a művészeteket, amelyek veszély idején kimentenek a bajból? Mint ahogy nekem a szónoklás gyakorlatát ajánlottad, mondván, hogy védelmet nyújthat a törvényszék előtt.

KALLIKLÉSZ: Zeuszra, helyes tanácsot adtam!

SZÓKRATÉSZ: Ej, barátom, te talán még az úzás mesterségét is nagy becsben tartod?

KALLIKLÉSZ: Azt azért nem!

SZÓKRATÉSZ: Pedig haláltól ment meg ez is, ha olyan helyzetbe jutunk, amelyben éppen rá van szükségünk. De ha lekicsinyled, mondok neked nagyobbat, a hajó kormányzást, amely nemcsak lelkünket menti meg a legnagyobb veszélyektől, hanem a vagyonun-

kat is, akárcsak a szónoklás. S emellett igen egyszerű, szerény művészet. Nem kérkedik, nem tesz úgy, mintha sosem látott dolgokat művelne. Ugyanazt teszi, mint a törvényszéki szónoklás, s mindössze két oboloszt kér, ha Aiginából épségben hazaszállít. Ha pedig Egyiptomból vagy Pontosz mellől szállít ide, e nagy jótéteményért, hogy magunkat, gyermekeinket, vagyónkat, asszonyainkat sértetlenül révbe szállítja, sokat mondok, ha két drachmát követel. A kormányos, aki művészetével mindezt végrehajtotta, megérkezés után szerényen járkal fel-alá a parton, a hajója mellett. Mert nyilván ki tudja számítani, mennyire bizonytalan, hogy útitársai közül kinek használt és kinek okozott kárt, midőn az elmerüléstől megmentette. Pontosán tudja ugyanis, hogy sem testben, sem lélekben nem tette jobbá őket, mint amilyenek beszálláskor voltak. Kiszámítja, hogy ha a súlyos, gyógyíthatatlan bajban szenvedő nem merült el, ezzel őneki nem igen használt, ez az ember inkább szerencsétlenül járt, hogy nem halt meg. Vajon akkor annak, akinek a testénél becsesebbet, a lelkét sújtja sok, gyógyíthatatlan baj, annak talán érdemes élnie, annak talán használna, ha a tengerből, a törvény kezéből vagy más egyéb bajból kimentik? Nem, nem, a kormányos jól tudja, hogy a rossz ember számára, nem jobb az, ha él, mert szükségképpen csakis rossz életet élhet. Hát ezért nem szokott büszkélkedni a kormányos, akkor sem, ha megmenti az életünket. (...) Vigyázz csak, barátom, hátha a nemeslelkűség és a jóság nem abban áll, hogy másokat és saját magunkat megvédünk a bajtól. (...)

KALLIKLÉSZ: Nem tudom, hogy van ez Szókratész, de úgy érzem, igazad van. Csakhogy úgy vagyok veled, mint a legtöbb hallgatód: nemigen tudok hinni neked.”[36]

Kalliklésznél minden bizonnyal jobban érthetett ebből valamit a későbbi Pompeius, aki tudta: „Hajózni kell, élni nem.”[37] Szókratész azonban nem adja fel Kalliklész meggyőzését:

„SZÓKRATÉSZ: Ugye a városnak és a polgárainak ügyében is éppen azon kell iparkodnunk, hogy gondozásukkal a lehető legjobbra tegyük magukat a polgárokat? (...) Ha most elhatároznánk, hogy kivesszük a részünket az állam ügyeiben és építési vállalkozásokra buzdítanánk egymást, mondjuk városfalak, kikötők, templomok nagyszabású megépítésére, nem kellene-e magunkba szállnunk, és először is megvizsgáljunk, vajon értjük-e az építés művészetét vagy sem, s hogy ki volt ebben tanítómesterünk. (...) Másodszor nyilván annak kellene utánajárnunk vajon magá-nember számára építettünk-e már valaha házat, akár barátunknak, akár saját magunknak, és ha igen, szép lett-e a ház, vagy csúnya. S ha úgy találjuk, hogy ügyes és híres mestereink voltak, és vezetésük alatt már sok szép épületet emeltünk, sőt azóta is, hogy elszakadtunk tőlük, tehát ha ez a helyzet, akkor egészen ésszerű, hogy nyilvános építkezésbe fogunk. Ha azonban sem mestert nem tudunk felmutatni, sem épületet, vagy csak olyat, ami rosszul sikerült, akkor tiszta esztelenség volna közzállalkozásokba fogni és egymást ilyesmire buzdítani. (...) Nos hát, férfiak legkiválóbbika, miután immáron te is a közügyekbe avatkozol, és engem is erre buzdítanál és rosszallod, hogy nem teszem, ne vizsgáljuk-e meg kölcsönösen egymást: nézzük csak, volt-e már olyan, hogy Kalliklész jobbá tett egy polgárt? Van-e olyan idegen, vagy városbeli, szolga vagy szabad, aki azelőtt gonosz, igazságtalan, zabolátlan, esztelen volt, Kalliklész révén azonban derék és jó ember lett belőle? (...) Melyik embert tudnád megnevezni, aki megjavult a társaságodban? (...)

KALLIKLÉSZ: Kötekedsz velem, Szókratész.

SZÓKRATÉSZ: Pedig nem kötekedésből kérdeztelek, tényleg szeretném tudni, hogyan képzeled az athéni közügyekben való részvételt, és hogy nyilvános tevékenységben más célt tűzöl-e magad elé, mint azt, hogy minél jobb polgárok legyünk. Hiszen amint ezt már mi ketten annyiszor elfogadtuk, ebben áll az államférfi feladata.”[38]

Szókratész az államférfi feladatával kapcsolatban bizonyos, hogy nemcsak Kalliklésszel, hanem Kissinger-rel sem értene teljesen egyet. Kissinger, a legjobb értelemben vett realizmus képviselőjeként az államférfi feladatait így határozza meg:

„A legtöbb vezető nem látnok, hanem ügyintéző. Minden társadalomban és minden felelősségi szinten szükség van a hétköznapok irányítóira, akik gondoskodnak a rájuk bízott intézmények működtetéséről. Ám válságos időszakokban – legyen szó háborúról, gyors technológiai változásokról, zavart okozó gazdasági zökkenőkről vagy ideológiai felfordulásról – a status quo megtartása lehet a legkockázatosabb út. Szerencsés társadalmakban az ilyen időszakok olyasfajta vezetőket termelnek ki, akik az átalakulás élére állnak. Ezeket az embereket két ideális csoportba sorolhatjuk: az államférfi vagy a próféta kategóriájába. (...) Az előrelátó államférfiak megértik, hogy két alapvető feladatuk van. Az első az, hogy a körülmények megváltoztatásával őrizték meg a társadalmat, ahelyett, hogy engedjenek azok parancsszavának. Az ilyenek a változás és a fejlődés mellé állnak, miközben gondoskodnak róla, hogy az általuk bátorított fejlődés révén társadalmuk megőrizze az önazonosságukat. A második az, hogy a nagyszabású jövőképpel kapcsolatban óvatosságra intsenek, és a korlátokat is bemutassák. Az ilyen vezetők nemcsak a legjobb, hanem a legrosszabb eredményekért is felelősséget vállalnak. Rendszerint tudatában vannak annak, hogy mennyi szép remény halt hamvába, tisztában vannak vele, hogy a jó szándék hány esetben vallott kudarcot, s tudják, hogy az emberi dolgokban makacsul visszaköszön az önzés, a hataloméhség és az erőszak. (...) Látják azt is, hogy társadalmuk fejlődését az szolgálja, ha eléri, hogy a változás ne lépje át azt a határt, melyet az adott társadalom még képes megvalósítani. (...) A második típusú államférfi – a látnok vagy próféta – kevésbé a lehetséges, mint inkább a szükségszerűség víziója felől nézi a meglévő intézményeket. (...) A próféták erénye, hogy újraértelmezik a lehetőséget: ők azok az ésszerűtlen emberek, akik George Bernard Shaw szerint minden haladás letéteményesei. (...) A profetikus vezetők hajlamosak bizalmatlanul tekinteni a fokozatosságra, melyben csupán az időnek és a körülményeknek tett szükségtelen engedményt látnak: az ő céljuk a status quo meghaladása, nem pedig irányítása. (...) Az ókoriak számára a két stílus optimális keveredését példázta Themisztoklész, az athéni vezető, aki megmentette a görög városállamokat a Perzsa Birodalom hódításától. Thuküdidész leírása szerint az olyan dolgokkal kapcsolatban is megvolt benne a helyes ítéletalkotás képessége, amelyekben járatlan volt, s a leggyakrabban ő látta meg előre, hogy egy jelenben még homályos dologban mi ígérkezik jobb vagy rosszabb megoldásnak.”[39]

Szókratész túllát – Periklész, Kimón és Miltiádész mellett – Themisztoklész fényes diadalain, és rámutat, hogy a démosz még őket is képes volt maga alá temetni. Themisztoklész, aki meggyőzte az athéniakat, hogy a szárazföldi ütközet helyett szálljanak hajóra, és a tengeri szorosban győzzék le a perzsákat, egy lehetetlen helyzetből csatát nyert Szalamisznál. De Szókratész szerint egy dologban – a legfontosabban – még ő is elbukott:

„**SZÓKRATÉSZ:** Azokat a férfiakat dicséred, akik mindent feltaláltak az athéniaknak, amit csak ezek kívántak, s torkig jóllakatták őket. Azt mondják róluk, hogy naggyá tették a várost, de akik mondják, nem veszik észre, hogy ez a növekedés csak puffadás, mert e régiebb politikusok a józan mértékkel és az igazságossággal mit sem törődve csak kikötőkkel, hajógyárakkal, falakkal, vámokkal és más ilyen haszontalanságokkal töltötték meg a várost. S ha majd bekövetkezik a gyöngülés rohama, az éppen kéznél lévő tanácsadókat fogják okolni, a bajok valódi szerzőit pedig, Themisztoklész, Kimónt, Periklész csak dicsérni.”[40]

A filozófiatörténet időről-időre megpróbálja beazonosítani a három szofistát, mint történelmi személyeket.[41] Azonban haszontalan kísérlet az ilyen, „a dialektika első szabálya szerint ugyanis az embernek személytelenül kell gondolkodnia, uralkodnia kell indulatain, tekintet nélkül arra, hogy győztesként kerül-e ki a vitából vagy sem.”[42] Gorgiasz, Pólosz, és Kalliklész hangja mindannyiunk fülében visszhangzik, de nemcsak külső, hanem belső hangként is. A „szókratészi szólam” sussorando, amit csak akkor hallhatunk meg, ha nem csak a saját hangunkra figyelünk.[43]

A végtelen és a véges észlelése

A régi ember a természetet végtelenként észlelte. A szellemtörténet kezdetei ahhoz a pillanathoz kötődnek, amikor az ember először eszmél rá, hogy a világ egésze magán és közvetlen környezetén túl helyezkedik el. Az égbolt végtelen, a tenger beláthatatlan, a föld kimeríthetetlen, a változatosság és a szabályosság harmóniában él egymással. A régi ember a végtelenre rácsodálkozott, ami azt a többé leküzdhetetlen vágyat keltette benne, hogy értelmével megpróbálja ezt a világot bejárni.

A mai ember a természetet többé nem észleli végtelenként. A földi ökoszisztéma létfenntartó képességének veszélyeztetettségében a végtelen észlelését felváltotta a végesség szorítása. Az elemekről (tűz/hő, levegő/szél, víz, föld), amelyekről egykor azt gondoltuk, működésükkel létünk stabilitását biztosítják, ma azt gondoljuk ellenünk fordulnak, szélsőségessé válnak, és elpusztítanak minket. A Nap, amely eddig meleget adott, most megéget, a szél, ami eddig mozgatót, most elsöpör, a víz sodrása leáll vagy maga alá temet, halmazállapotai között megbomlik az egyensúly, a föld termő ereje kimerül és megnyílik alattunk. Ez az érzés a mai embert szorongással tölti el. Hívó ember számára egyszersmind tudathasadott érzés ez, mert az lehetetlen, hogy Isten nem tartja be ígéretét: „Amíg csak a föld napjai tartanak, a vetés és aratás, hideg és meleg, a nyár és a tél, a nappal és éjszaka nem szűnnek meg.[44] (...) Én pedig, íme, én hozom létre szövetségemet veletek és utódaitokkal utádatok; minden élőlényel, amely veletek van: a madarakkal, a háziállatokkal és a föld minden vadállatával veletek együtt; mindazokkal, amelyek kijöttek a bárkából: a föld minden állatával. Létrehozom szövetségemet veletek, és nem pusztul el többé egyetlen test sem a vízözön vizei által, mert nem lesz többé vízözön, hogy elpusztítsa a földet.[45]” – ezt megígérte az Úr Noénak.

Hasonló fordulaton mentünk át a (világ)társadalommal szembeni viszonyulásunkban is. Az újkor hajnalán, a nagy földrajzi felfedezésekkel és távolsági kereskedelemmel a világ lenyűgözően tágasnak és sokszínűnek tűnt fel, míg korunkban a demográfiai kérdésekben (túlnépesedés, elöregedés) felülkerekedik a fóbia és a depresszió.

Úgy tűnik, a végtelen észlelése korszakok nyitánya, míg a végesség észlelése korszakok epilógusa. Hosszú távú ciklusok, középtávú ciklusok és rövid távú ciklusok mind ezt mozgást követik.

S minthogy a kérdés nemcsak a végtelen természetéről szól, hanem az elme és a végtelen viszonyának alakulásáról is,[46] fel kell fedoznünk azoknak a szellemi mozgásoknak a mintázatait is, amik ezekkel a ciklusokkal együtt járnak. A végesség észlelése jellemzően két csoportot hív előtérbe: azokat, akiket primitív reflexeik mozgatják, és – részben ezen csoport ellenhatásaként – azokat, akiknek erős az erkölcsi érzékük. A „dzsungel törvényével” szemben birokra kel az „erény”, amely a rendezettség és szabályosság mechanizmusaival fenn akarja tartani a békét. A végtelen tágasságában ezzel ellentétben a primitív reflexek elkezdnek leépülni, de velük együtt érdekes módon az erkölcsi érzék is „kikapcsol”.

A gazdaságtörténetben is találunk számos ezt alátámasztó példát. A klasszikus kapitalizmusban a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt végtelen erőforrásként észlelik, ezért éppolyan gátlástalanul gazdálkodnak vele, mint a természeti erőforrásokkal. A gazdasági növekedés, az egyenlőtlenség növekedése és a környezeti terhelés növekedése közötti kölcsönhatás erős, egészen addig a pontig, amíg az erőforrások végtelenségének észlelése meg nem szűnik. Vannak közgazdászok, akik a New Deal egyik meghatározó okának a bevándorlási hullámok lecsendesedését tartják, mert megszűnt a munkavállalók végtelennek tűnő utánpótlása. Hasonló „zárás” előzte meg a European Green Deal-t, amelyben a fosszilis energiahordozók kitermelői és vevői közötti kapcsolatok csendesednek le.

A jó hajó fel nem borul, de úszik

A hajó a vízen még szélcsendben, lehorgonyozva is ring, két kikötő között pedig úszva közlekedik. Egy hajó akkor tud úszni, ha a súlyereje nem haladja meg a keletkező felhajtóerőt. A hajó akkor stabil, ha egyenes úszáshelyzetébe a külső erő megszűnése után visszatalál. A hajó iránystabil, ha tartja az egyenes irányt és fordulékony, ha rövid idő alatt, kis vízfelületen is képes irányt váltani. Egy álló hajó irányváltásához a „motor” elfordítása szükséges, míg a sebességben lévő hajó a kormánylapátok mozgásával is irányba állítható.

A fenntarthatóság nem a stabilitási elv diktatúrája. A stabilitás kétarcú jelenség, éltethet és pusztíthat is. Az tehát bizonyos, hogy nem a stabilitást kell fenntartani, ha az egy pusztító stabilitás, mint például rossz kikötőben horgonyozni. És ennek az ellenkezője is igaz, van az az instabilitás, ami pusztítóvá válhat (vihar), és van az az instabilitás, ami a fejlődés feltétele (fordulat). Az instabilitás egy bizonyos szintje soha nem szüntethető meg (ringás), de ez az instabilitás nem haladhatja meg azt a határt, ami az életfunkciók folytonosságát veszélyezteti. A fenntarthatóság a fejlődés és a stabilitás közötti dinamikus egyensúly, ez az egyensúly pedig úgy mozog, mint a hajó a vizeken.

És hogy hogy jön mindez a „governance”-hoz? A governance jelen korunk szava arra, amit a régiek a szövetség szerinti cselekvésként határoztak meg. A governance, amint láttuk az igazságosság fenntartására irányul, mert ez tartja életben a szövetséget. A szövetség – a bibliai héberben a berît, a görögben a diathéké, amely jogi értelemben rendelet – nem két egyenrangú fél megegyezése, hanem az erősebb ajándéka, hogy az a gyengébb támasza legyen. Gondoljunk-e valaha a szabályokra úgy, mint ajándékokra, amely segít létünk fenntartani?

A jó hajós a végesben és a végtelenben is elnavigál

Ha a hajós céljához akar érni, nem mehet „csak egyenesen”, a hajót a csatornában és a nyílt vizeken is kormányozni kell: csatornában azért, mert az szűk, a nyílt vizeken pedig azért, mert a tengeráramlatok erősek. Amikor – ameddig szem ellát – a hajós csak vizet lát, a víz számára végtelen, amely egyszerre ámulatba ejtő és fenyegető. Ha a hajós olvassa a csillagokat, képes lesz ebben a végtelenben is navigálni, és a hajókormányt a helyes irányba fordítani.

A múltban talán kevésbé értették ezt a szárazföldi népek, akik kereskedéshez vagy csatához sosem szálltak vízre. Akik szárazföldön éltek, azokat a táj igazította el, akik hajóztak, azokat a csillagok. Mára „térkép lett minden táj”, amit a csillagok felől rajzolunk.

A barokk előtt

Valamikor a 2008-as pénzügyi válság hajnalán John Tuld,[47] akinek csak annyi volt a dolga, hogy hallja a zenét, már nem hallotta azt, és ettől elfogta az érzés, hogy itt az összeomlás.

A szellemtörténetből biztosan tudhatjuk, az apokaliptikus érzés felerősödése mindig új, nagyszerű korok eljövételének a közvetlen előzménye. Az európai kultúrtörténetben széles körben ismert, hogy 500 évente „apokaliptikus érzések” uralkodnak el. Sokan félték az 1000. év beköszöntét, amelyet aztán a fényes középkor követett. Hasonló gondolatok burjánzottak 1500 körül, amelyet a győzedelmes barokk kor szerte oszlatott. A második és a harmadik évezred fordulóját jellemző fojtogató hangulat, melyet minden látható tény erősen indokol is, bízhatunk benne, hogy feloldódik, mikor visszatér a tágasság érzete, újra észleljük a végtelent, a kölcsönösség helyébe az ingyenesség lép, és mikor – mint utoljára a barokkban – újra mindenki hallja a zenét:

„A zene nagy órája a nyugati barokkal kezdődik; s maga a barokk voltaképp nem is egyéb, mint a zene viharos betódulása az élet minden területére. (...) Soha azelőtt s azután nem volt ilyen általános a zenei műveltség, nem tartozott a zene ennyire az élethez, nem volt benne ennyi része mindenkinek. Sok egyeduralkodó és zsarnok él e korban, de a század legnagyobb zsarnoka a muzsika. A színjáték operává alakul, a nyelv a zenéhez szeretne hasonlítani, a gondolkodás a zene logikáját veszi mintául. A muzsika, mint valami óriási közös szívdobogás, egyesíti magában a világ százféle ritmusát, százféle képét, dallamát, mozdulatát, valóságos létét és távoli álmait.”[48]

Minden remény, amit az anyagi erőforrásfelhasználás ciklusainak végtelenítésére alapuló körkörös gazdasághoz és az emlékezet, a képzelet, és az értelem határait tágító mesterséges intelligenciához fűzhetünk, erre az új korra irányul.

Források

Platón (1998). *Gorgiasz*. Atlantisz Kiadó

Biblia

Kissinger, H. (2023). *Az állam vezetéséről*. MCC Press Kft.

Mogyoródi, E. (2016). Gorgiasz, a hatalom és a retorika. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2012(11). pp. 32-55.

Sebők, Z. (2006). A vitatkozás filozófiája. *Kalligram*, 15(március-április)

Böhringer, H. (2003). *Mi a filozófia? Új Palatinus Könyvesház*

Plutarkhosz (2005). *Párhuzamos életrajzok I. kötet*. Osiris Kiadó

Tóth, I. (2011). *Szabadság és igazság*. Typotex Kiadó

Pavlovics, T. (2018). *A végtelen észlelése a kora újkorban*. Akadémiai nagydoktori thesis, SZTE, 2018.

Szabolcsi, B. (1999). *A zene története*. Kossuth Kiadó

Jegyzetek

[1] „Készíts magadnak bárkát cédrusfából – kamrákat készíts a bárkában –, és kend be szurokkal belülről, kívülről.” (Ter 6,14); „Ezután vízözön volt a földön negyven napig; megsokasodtak a vizek, és megemelték a bárkát, az pedig fölemelkedett a földről. Egyre növekedtek a vizek, és nagyon megsokasodtak a földön, a bárka pedig ment a víz felszínén. A vizek nagyon-nagyon megnövekedtek a földön, és elborították az összes magas hegyet mindenütt az ég alatt. Tizenöt könyöknyit növekedtek még fölfelé a vizek, miután elborították a hegyeket. El is pusztult minden test, amely mozog a földön: a madár, a háziállat és a vadállat, az összes nyüzsgő állat, amely a földön nyüzsgő, és az összes ember. Mindaz, aminek élet lehelete volt az orrában, és a szárazon élt, meghalt. eltörölt tehát minden lényt, amely a föld színén volt, embertől az állatig, a csúszómászókat és az ég madarait is. eltörölte őket, csak Noé maradt meg, és azok, akik vele voltak a bárkában. A vizek pedig növekedtek a földön százötven napig.” (Ter 7,17-24)

[2] „Szólt ezért Egyiptom királya a héber bábáknak — akik közül az egyiknek a neve Sifra, a másiknak a neve Púa volt —, és azt mondta: Amikor a héber asszonyok szülésénél segédkeztek, nézzetek a szülőszékre: ha fiú az, öljétek meg, ha pedig lány, hadd éljen! De a bábák félték az Istent, és nem úgy cselekedtek, ahogy Egyiptom királya mondta nekik, hanem életben hagyták a fiúgyermeket. Ezért Egyiptom királya hívatta a bábákat, és azt mondta nekik: Miért tettétek ezt, és miért hagytátok életben a fiúgyermeket? Erre azt mondták a bábák a fáraónak: Mert a héber asszonyok nem olyanok, mint az egyiptomiak, hanem életerősek. Mielőtt megérkezik hozzájuk a bába, már megszülnék.

Ezért jót tett Isten a bábákkal. A nép közben sokasodott, és nagyon megerősödtek. Történt pedig, mivel a bábák félték az Istent, ő házakat alapított nekik. Akkor a fáraó parancsot adott egész népének, és mondta: Az összes újszülött fiút dobjátok a Nílusba, az összes lányt pedig hagyjátok életben! Elment egy Lévi házából való férfi, és feleségül vett egy Lévitől származó leányt. Az asszony fogant, és fiat szült. Mivel látta, hogy szép, három hónapig rejtegette őt. Amikor már nem tudta tovább rejtegetni őt, vett neki egy gyékénykosarat, bekente szurokkal és gyantával, majd beletette a gyermeket, és elhelyezte a sás között a Nílus partján.” (Kiv 1,15-2,3)

[3] Kissinger 15.

[4] Gorgiasz 452e

[5] Sebők

[6] Platón 43.

[7] Böhringer

[8] Mert akit csak a becsvágy tüzel, ki fog merülni, de akit nem tüzel semmi, jelentéktelenné válik. Így ír erről Kissinger: „Ahogy a kötéláncos is akkor zuhan a mélybe, ha túl félénk vagy túl merész, úgy a vezető is kénytelen egy szűk mozgástéren belül navigálni, a múlt viszonylagos bizonyosságai és a jövő kétértelműségei között egyensúlyozva. A túlzott ambíció büntetése – ezt nevezték az ókori görögök hübrisznek – a kimerülés, míg, ha valaki megül babérjain, azért a fokozatos jelentéktelenséggel és az esetleges hanyatlással fizet.” (Kissinger 17.)

[9] Gorgiasz 457c-458a

[10] „Gorgiasz az értelmiségi elit tagjaként egyszerűen nem engedheti meg magának, hogy nyilvánosan bevallja, valójában erkölcsi idióta, anélkül, hogy hitelét ne vesztené hallgatósága előtt. Gátlátalan tanítványa, Pólosz azonban már nem ennyire decens, és kerekén képviseli az álláspontot, hogy erkölcstelenséget elkövetni jobb, mint elszenvadni – habár elismeri, hogy az előbbi „csúnyább” (azaz erkölcsileg elítélendőbb, 474c). Pólosz álláspontjának cáfolata azonban éppúgy a szégyenen fordul meg, mint Gorgiaszé. Ahogy a Gorgiaszszal szembeni érvelés kapcsán Pólosz, úgy a Póloszszal szembeni érvelésre vonatkozóan Kalliklész tiltakozik és mutat rá, hogy ugyanaz esett meg Póloszszal is, mint Gorgiaszszal, amikor Pólosz elismerte, hogy erkölcstelenséget elkövetni csúnyább. Póloszt „azért sikerült megcáfolni, »mert szégyellte (aiszkhüntheisz) kimondani, amit gondol (482e2)«, nevezetesen, hogy az erkölcstelenség valójában csodálatra méltó” (Kahn 1996. 135). Kalliklész persze nem röstelkedik, nem tesz semmiféle engedményt a közvélekedésnek, hanem kiteljesíti „az értékek átértékelését” (Voegelin 1957. 32), amivel Gorgiasz és Pólosz oly kétértelműen és erőtlenül próbálkozott. Nem egyszerűen azt állítja, hogy erkölcstelenséget elkövetni jobb, mint elszenvadni, hanem nyíltan kimondja, hogy egyenesen ebben áll az erény, a természet szerinti egyetlen erény: „Szemérmertlenség,

féktelenség, szabadosság, ha van mód kiélni őket – ebben áll az erény, ebben a boldogság. A többi mind csak üres szépeltetés, természetellenes emberi kitaláció, értéktelen locsogás” (492c).” (Mogyoródi 46.)

[11] Mogyoródi 37.

[12] Gorgiasz 447a

[13] Gorgiasz 449d

[14] Gorgiasz 454e-455a

[15] Gorgiasz 455d-456c

[16] Gorgiasz 459d-460a

[17] Gorgiasz 460a

[18] Gorgiasz 460b

[19] Gorgiasz 460e-461a

[20] Gorgiasz 462 b-d

[21] Gorgiasz 466 b-e

[22] Gorgiasz 467c-d

[23] Gorgiasz 467c-468e

[24] Gorgiasz 469b

[25] Gorgiasz 481b

[26] Gorgiasz 481c-d

[27] Gorgiasz 482e-483c

[28] Gorgiasz 484c-d

[29] Gorgiasz 486e-487b

[30] Gorgiasz 502e-503d

[31] Gorgiasz 504c-d

[32] Gorgiasz 507d-e

[33] Mogyoródi 16-18.

[34] Gorgiasz 509c-510a

[35] Gorgiasz 510a-511a

[36] Gorgiasz 511a-513c

[37] Kr. e. 67-ben Rómát élelmezési válság fenyegette, a gabonakészletek kimerültek, a tengeri utakon való utánpótlást a kalózok akadályozták, akik már nemcsak a vizeken, hanem a partmenti területeken is fosztogattak. A Senatus ellenzése ellenére a népgyűlés ekkor addig sosem látott teljhatalommal ruházta fel a tengereken Gnaeus Pompeius Magnust, hogy biztosítsa a közellátást: „Amikor rábízták a gabonaneműek beszerzését és a gabonakereskedelem irányítását, mindenhová elküldte ügynökeit és barátait, majd ő maga is elhajózott Szicíliába, Szardíniába és Líbiába, és összegyűjtötte a gabonát. Már induló félben volt, de heves szélvihar támadt a tengeren, és a hajók kapitányai vonakodtak útnak indulni. Pompeius elsőnek szállt fel az egyik hajóra, parancsot adott, hogy húzzák fel a horgonyt, közben pedig harsány hangon így kiáltott: »Hajózni kell, élni nem kell!«” (ld. Plutarkhosz 975-1001.)

[38] Gorgiasz 515a-c

[39] Kissinger 24-26.

[40] Gorgiasz 518e-519a

[41] Platón 149-155.

[42] Platón 10.

[43] „A nyugati gondolkodás egy nagy folyó, melyet számtalan forrásból eredő mellékágak formálnak, s melynek vize minden óceánba beleömlik”, de van két különös tulajdonsága, ami minden mástól megkülönbözteti: a zenei polifónia és a társadalmi kritika. (Tóth 10-11.)

[44] Ter 8,22

[45] Ter 9, 9-11

[46] ld. Pavlovits 8.

[47] J.C Chandor Margin Call című filmjének (2011) egyik főszereplője. A film egy amerikai befektetési bank másfél napját beszéli el a pénzügyi válság kezdetén. A vállalat egyik kockázatelemzéssel foglalkozó középvezetőjét épp aznap reggel bocsátják el. Az óvatosságra való felszólításával övezve fiatal kollégájára hagyományozza a még nem kész elemzéseit, aki azokat befejezve arra a következtetésre jut, olyan piaci mozgások vannak kialakulóban, amik megsemmisíthetik a céget. A film bemutatja a következő 36 óra történéseit, a szervezeten belüli eszkaláció, a különböző vezető szintek bevonódásának láncreakcióját, mígnem a céget megmentő műveletről való döntést a bank első számú embere, John Tuld meg nem hozza. Amit elétárnak projekció, bizonyosság nincsen, és az erkölcsi ár is túl nagy. John Tuld ekkor elmagyarazza, hogy neki itt csak annyi a dolga, hogy „hallja a dallamot,” de azon a hajnalon egy hangot sem hall, ezért elrendeli az eszközök likvidálását.

[48] Szabolcsi 137.